

ביקורת ספרים

עלי מרצבך, הגיון הגורל: משמעות הפיס והאקראיות ביהדות

הוצאת ראובן מס, ירושלים תשס"ט, 208 עמודים

מחבר והספר, פרופ' עלי מרצבך מהמחלקה למתמטיקה ומדעי המחשב באוניברסיטת בר אילן, שימש בתפקידים אקדמיים רבים באוניברסיטה ובהם דיקן הפקולטה למדעים מדויקים וכיום הוא ראש מערך המכללות של אוניברסיטת בר אילן ועורך כתב העת בר"ד בהוצאת אוניברסיטת בר אילן.

בספר שני שערים, הראשון, החשיבה היהודית על המקרה ועל הטלת הגורל. השני, הטלת גורל בהלכה.

להלן תובא סקירה של רעיונות מרכזיים מתוך הספר ובצדם הערות ספורות.

במקומות ספורים במקרא ובתלמוד מסופר על הכרעות בעזרת גורלות ומתקבל הרושם שהליך זה נועד ליצור בחירה מקרית ונטולת הטיות. כך נראה הרבר בחלוקת משמרות הכהונה ותפקידי הלויים, בבחירת ספקי המזון והציוד ללוחמים בשבט בנימין בפרשת פילגש בגבעה ובאירועים נוספים. נשאלת השאלה, מדוע ננקטה דרך זו דווקא ולא הועדפה בחירה על פי סדרי עדיפות נורמטיביים כרוגמת אלה המפורטים במסכת הוריות? ניכר חסר במשנה סדורה ואינטגרטיבית המבחינה את גישת חז"ל להכרעות בתנאי אי-ודאות ואת מקומם של הגורלות בהקשר זה.

הספר הנוכחי ממלא באופן מרשים את החלל בדונו במשמעות הגורלות במסגרת קונספטואלית מקיפה השוללת מקריות. מנותחות בו דילמות רבות שהוכרעו בדרך זו מימי התנ"ך ועד ימינו, תוך דיון בגישת חז"ל לאקראיות ולמקריות, להשגחה ולבחירה החופשית. כך מתבהר המצע הערכי ששימש כקו מנחה בהחלטה על השימוש בגורלות. החיבור כתוב בשפה שווה לכל נפש ופותח צוהר ללמדנים ולציבור רחב לתחום דעת מרתק ומעורר חשיבה.

השער הראשון בוחן את מושגי הטרמיניזם, האקראיות והמקריות בראי הפילוסופיה היוונית, תרבויות העמים והדתות המרכזיות בעולם ונסקרת הגישה הטרמיניסטית ששלטה בכיפה תקופה ארוכה. זיהוי של מערכות טבע בלתי יציבות הביא להתכוננות מרעית חדשה. "איננו מעריכים די הצורך את חלקה של האקראיות כמעט בכל דבר" כותב נסים ניקולס טאלב בספרו "תעתועי האקראיות". בעקבות כך מוסכרות היום תופעות מרעיות באמצעות שילוב טיעונים טרמיניסטיים ואקראיים. על רקע אלה מסביר המחבר את ייחודיות התיאולוגיה היהודית הרואה במקריות מרכיב של היעדר השגחה או אי-התערבותה בנעשה, ובאקראיות – יסוד של התערבותה המוסתרת, מעין התגלות מכוסה בעולם הזה. האקראיות הינה מאבני הבניין של הפילוסופיה

היהודית, משמעותה היא מקריות מכוונת "הדומה לכאוס במובן המדעי של המילה: יש בה סיבתיות, אבל היא כה מסובכת שלא ניתן, גם באופן תיאורטי להגיע אליה". האבחנה המושגית מטילה אור על יחסי הגומלין בין ההשגחה והבחירה שקולמוסין רבים נשכרו בליבונם. הגורל מסוג כמופע אקראי ולא מקרי ומשמש אמצעי לבירור האוריינטציה של ההשגחה הסמויה, כשלא קיימת דרך חלופית לחקר האמת. אם היה נדמה שהעיסוק בגורלות מצוי במרחב האלוקי הצפון מהאדם שעליו אמר ר' אלעזר בשם בן סירא "..." במכוסה ממך אל תשאל... אין לך עסק בנסתרות", אזי המחבר מוכיח את שיוכם לתחום העיסוק האנושי. זוהי גם דעתם של מפרשי המקרא שרנו במסר הערכי הטמון בגורלות, במטרה לחשוף את הקוראים להתרחשויות מלאות משמעות שאינן נתפסות במבט פשטני. הבהירות הרבה שבה הספר מתאר את הסוגיה הנרונה, בעזרת תובנות מהמחשבה המדעית ודוגמאות לרוב, עשויה לסייע מאוד ללומדי מחשבת ישראל ולשואפים לעצב השקפת עולם הממזגת תורה ומדע.

תובנות מדעיות מעניקות משמעות עמוקה לתופעות הנצפות בשטחיות בעין בלתי מזוינת ולהיסקים עיוניים המתגבשים ללא ניתוח אנליטי. ברוח זו עושה המחבר שימוש אפקטיבי במומחיותו הסטטיסטית, בהסבר העילה לשימוש בגורלות מקדמה דנא ועד ימינו. הדבר ניכר לדוגמה בשיטת חלוקת הארץ לשכטים שכוצעה בדרך כפולה, באמצעות פנייה לאורים ותומים ובעזרת גורל. ניתוח סטטיסטי מצביע על ההסתברות הקלושה לקבלת תוצאה זהה בשתי השיטות ועולה תהייה לגבי אי ההסתפקות בשיטה אחת. על כך ניתנת תשובה כי התוצאה ההרמונית שהתקבלה בשתי השיטות ובניגוד לצפוי מהווה הוכחה להתערבות הסמויה של ההשגחה בחלוקת הנחלות. ההוכחה מקבלת משנה תוקף לנוכח העקיבות בתוצאות התואמות בהקצאת הנחלות לכל השבטים. אילולי הן הספר במורכבות הפרשה, סביר להניח שקוראי התנ"ך היו חולפים על פניה ביעף, בלא להבחין במסר המחשבתי הגלום בה. משעה שמוכח התוקף הברזומני (Concurrent validity) של שיטת הגורלות, הממזגת הכרעה אנושית טבעית והשגחה אלוקית סמויה, מתבהרת הלגיטימציה ליישום השיטה במגוון דילמות ערכיות והלכתיות. שיטה זו נצרכה, כמתואר בספר, פעמים רבות מימי התנ"ך ועד לימינו, בשאלות של חיים ומוות, ממצדה ועד השואה וכן לצורך קביעת פסקי הלכה בקהילה היהודית בכל פוזרותיה.

שלל הדוגמאות של מופעי האקראיות ניתן להעשרה מתוך התבוננות בתפקוד בעלי חיים במקרא. בספר בראשית מסופר פעמיים על בעלי חיים שבאו מעצמם אל האנשים החפצים בהם. מספרם והרכבם נראה מקרי אך חז"ל מסבים את תשומת הלב לחוסר הסבירות להתרחשות מקרית של מופעים אלה. ערב המבול צוה נח "מכל הבהמה הטהורה תקח לך שבעה שבעה איש ואשתו ומן הבהמה אשר לא טהרה הוא שנים שנים איש ואשתו" (בר' ז, ב). נח נותר ככל הנראה פסיבי ובעלי החיים באו אליו מעצמם "שנים שנים באו אל נח אל התבה וזכר ונקבה כאשר צוה ה'" (שם, ז, ט). חז"ל מבארים שמספר בעלי החיים הטהורים ואלה שאינם טהורים אשר הגיעו, תאם באופן מלא את ציווי ה' לנח. בעקבות כך הם מסיקים שיד ה' הייתה בדבר ולא מקרה הוא. בפרק לב, יד מסופר על היערכות יעקב לפגישה עם עשיו אחיו: "וילן שם כלילה ההוא ויקח מן הבא בידו

מנחה לעשיו אחיו". למראית עין נראה ההרכב מקרי "עזים מאתים ותישים עשרים רחלים מאתים ואילים עשרים: גמלים מיניקות ובניהם שלשים פרות ארבעים ופרים עשרה אתנת עשרים ועירים עשרה". חז"ל מתארים את המשמעות הסימבולית של ההרכב הבלתי מקרי שנוצר על ידי מעורבות סמויה של ההשגחה בתרחיש.

השער השני של הספר עוסק בצדדים המעשיים וההלכתיים של הטלת הגורל. מתוארים בו אופן השימוש בגורל והתפילות שהתקיימו לפני ההגדלה, באמצעותן התבקשה השראת ההשגחה בהכרעה. עור נרונים קניין על ידי גורל, גורל בטעות, משחקי הימורים. האבחנה בין ניהוש לסימן, הכרעות אישיות באמצעות גורל, השימוש בגורל בשבתות ובחגים, בקהילה ובבית הדין. המגוון הרחב של אירועי הגורלות מעורר התפעלות. ליקוטם חייב בקיאות ענפה של המחבר במקורות ולא היה די באחזור מידע במאגרים ממוחשבים כדי להגיע לשפע הממצאים.

הדין בצדדים ההלכתיים של הטלת הגורל חושף את הלבטים של פוסקי הדורות, אם להמליץ על השימוש באמצעי זה, או שמה לשוללו. הרוב המכריע התנגד בתקיפות למשחקי מזל כהטלת קוביה שכונתה גם "צחוק". המעשה נשלל, לא רק מפאת השחתת הזמן הכרוכה בכך, אלא גם משום שהדבר העצים את תפיסת המקריות הבלתי מכוונת. יוצא דופן הוא ר' אריה דה מודינה מאיטליה שיצא חוצץ כנגד האיסור לצחוק ונימוקו מפורט בשו"ת זקני יהודה. הכול הסכימו שבלתי ראוי להכריע בדילמות שגרתיות באמצעות גורלות, הדעות נחלקו באשר למצבים שבהם חסרו חלופות הכרעה למיזוי האמת. בעוד שבמשפט העברי רבו המצדדים בשימוש בכך, כשהדבר נעשה בצורה מדעית, אזי לגבי החלטות במסגרות אחרות כמו בדילמות אישיות, מתגלית פסיקה מגוונת. הדבר ניכר לרוגמה בגורל הגר"א, שפוסקי הלכה ידועי שם נעזרו בו ופוסקים רבים אחרים המליצו להימנע מלהסתייע בו, אם כי לא אסרו זאת.

טיבה של עבודה מדעית שהיא מעוררת שאלות, מחפשת להן תשובות וכך בכך מעוררת תהיות נוספות במטרה להעניק משמעות עשירה ועמוקה יותר לכל מרחבי ההגות. מחבר הספר, בהיותו איש מדע, אינו מניח את הקורא בשוויון נפש. הוא מעורר אצלו שאלות רבות הגלומות בין השיטין ובכך מניח תשתית לפיתוח רובד עיוני נוסף בנושא הגרון. להלן דוגמאות אחדות לשאלות מעין אלו.

א. חלק ניכר מההחלטות היומיות הן הסתברותיות ולא דטרמיניסטיות ובשעת קבלתן אין ודאות באשר לדיוקן. הדבר מעלה לבטים באשר לרמת ההסתברות הסטטיסטית שממנה ומטה יוערף, אם יוערף, השימוש בגורל. סביר להניח שלא יידון ערך מדויק, אלא אומדן כללי, בדומה לספרות ההלכה העוסקת ברמת הסיכון שאדם רשאי ליטול על עצמו למען הצלת חברו.

ב. במסכת בבא בתרא לג ע"א-לה ע"א נרון ויכוח בין עמיתים הטוענים לבעלות על קרקע או חפץ ואין בידיהם ראיות לכך. בחלק מההתדיינויות נפסק "כל דאליים גבר" ובאחרות הוכרע להפקיד את החפץ שבמחלוקת בבית הדין עד שיבוא אליהו. כלום מאבק כוחני בין ניצים צודק יותר מהגדלה שחז"ל ייחסו לתוצאותיה השגחה סמויה? האם השאיפה להכריע ברילמה התלויה ועומדת מקדשת שימוש באמצעים פסוליים? ומה באשר לאיסורי תורה על פגיעה בזולת? המשנה

במסכת יומא כב ע"א מעידה שאלומות כוהנים בתחרותם על תרומת המזבח גרמה לכיטול התחרות ולהמרתה בהגדלה: "מעשה שהיו שניהם שוין ורצין ועולין בכבש ורחף אחד מהן את חבירו ונפל ונשברה רגלו וכיון שראו בית דין שבאין לידי סכנה התקינו שלא יהו תורמין את המזבח אלא בפייס". ר' אשר (הרא"ש) מנמק דין "כל דאלים גבר" בכך שאדם "החפץ באמת שלו מסתבר שהוא ימסור נפשו ביותר להחזיקו בידו. שכן אדם מתאמץ ומתחזק יותר להשאיר תחת ידיו דבר שהוא שלו, משאדם אחר מתאמץ לגזול חפצים מאחרים". משפט שלמה מלמד שסברה זו אינה עומדת בהכרח במבחן האמפירי ודווקא האם הביולוגית נמנעה מהשקעת מאמץ חסר פשרות במטרה להשיג את בנה יחידה אהובה, שמא יבולע לו בחרב המלך. האישה הרמאית, לעומת זאת, הייתה מוכנה להיאבק על השגת הילד ער כלות נשמתו. משפט החכם מכל אדם נסב אמנם על הבעלות על תינוק בן יומו והוויכוח בין הנשים תוחם לחילופי דברים מילוליים, אך יש בנמצא אנשים שבבעלותם חפצים בעלי ערך רגשי רב והם יעדיפו לוותר עליהם, אם יעריכו שיושחתו תוך כדי מאבק פיזי. ר' יעקב ריישר הציע בספרו "שבות יעקב" להמיר כיום דין "כל דאלים גבר" בהגדלה, כטיעון שהאלימים והגולנים בדורות המאוחרים עלולים לנצח את הבעלים האמיתיים של תרכוש. נימוקו מחייב עיון לנוכח הימנעות חז"ל מביטול דין "כל דאלים גבר" בדורות קדומים, אף שגם בהם רבתה האלימות.

לסיום, כשעה שנטלתי את הספר לראשונה, נדמה היה שהוא עוסק במרחב שבו לא תיפון הכרעה שקולה לנוכח היעדר כל מידע שהימצאותו היא תנאי הכרחי בגיבושה, מקום ריק בידע שבו ישתוו חכם והריוט, בעל ניסיון וטירון. אזור בו טרם לובנו הדת והרעה. תיתי לו לפרופ' מרצבך, על שהטיל אור באפלה מתוך בירור גישת חז"ל ביחס להכרעות בתנאי אי-ודאות. בכך הוסיף נדבך ייחודי למפעלו רב השנים, המשלב תורה ומרע.